

Udruženje za političke nauke Srbije
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Urednici
Bojan Vranić
Nemanja Anđelković

DRUŠTVENA PRAVDA U POSTKOMUNISTIČKIM DRUŠTVIMA

Social Justice in
Post-communist Societies

ZBORNİK RADOVA

sa redovne međunarodne konferencije
Udruženja za političke nauke Srbije
održane 24–25. 09. 2022. u Beogradu

The 2022 Serbian Political Science Association
Annual Conference Proceedings
Held on September 24–25, 2022 in Belgrade

Beograd, 2022.

IZDAVAČI:

Udruženje za političke nauke Srbije
Beograd, Jove Ilića 165

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165

ZA IZDAVAČE:

Dušan Pavlović
Dragan R. Simić

UREDNICI:

Bojan Vranić, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Nemanja Anđelković, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

DIZAJN KORICA:

Milan Smuđa

PRELOM:

Olivera Tešanović

LEKTURA I KOREKTURA:

Olivera Veličković

RECENZENTI:

Ana Matan, Univerzitet u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti
Igor Lukšič, Univerzitet u Ljubljani – Fakultet za društvene vede
Đorđe Pavićević, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

INTERNATIONAL SELECTION COMMITTEE / MEĐUNARODNI NAUČNI ODBOR

Toni Rodon (University Pompeu Fabre, Spain), Sonja Grimm (University of Konstanz, Germany),
Ana Matan (University of Zagreb, Croatia), Vesna Leskošek (University of Ljubljana, Slovenia),
Djordje Pavićević (University of Belgrade), Bojan Vranić (University of Belgrade)

TIRAŽ:

100 primeraka

ISBN:

978-86-6425-106-8

PRIPREMA I ŠTAMPA:

Čigoja štampa, Beograd
office@cigoja.com
www.cigoja.com

Jelena Riznić¹

Institut društvenih nauka

Žena, majka, radnica: uticaj neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije na radna i reproduktivna prava žena u Srbiji

SAŽETAK

Predmet rada je položaj žena u Srbiji od perioda real-socijalizma do aktuelnog momenta, sa posebnim fokusom na radna i reproduktivna prava žena. Cilj rada je da kroz istorijsku perspektivu ukaže na promene koje su se desile u ovom pogledu, te na osnovna obeležja društvenog položaja žena nakon transformacije društveno-ekonomskog sistema. U radu su prikazana glavna dostignuća socijalističke Jugoslavije na polju ženskih radnih i reproduktivnih prava, ali i neostvareni ciljevi koji su na neki način uticali na položaj žena nakon sloma jugoslovenske države, kao najbrojnijih „gubitnica tranzicije”. U radu se takođe ukazuje i na savremene tendencije, te kako mere štednje utiču na ženska radna i reproduktivna prava.

KLJUČNE REČI: socijalizam, neoliberalni kapitalizam, ženska radna prava, reproduktivna prava

---

1 Kontakt: jelena.riznic@hotmail.com; jriznic@idn.org.rs

1. UVOD

Društveno-ekonomska transformacija i tzv. demokratske promene sa početka XX veka su u Republici Srbiji donele čitav niz promena na polju zakonodavnog okvira koji reguliše prava žena. Danas se čini da živimo u društvu koje, barem nominalno, teži idealu rodne ravnopravnosti. Poslednjih godina postoji jasna tendencija preuzimanja određenih zahteva iz feminističke agende i njihove implementacije u mejnstrim političke strategije, sa ciljem približavanja važnoj (političkoj) pokretnoj meti – Evropskoj uniji. Ovo je posebno uočljivo u sferi politike i političkog predstavljanja žena.

Istovremeno, postoji i jasna tendencija jačanja konzervativnih narativa, te sve važnije uloge koje određene konzervativne institucije imaju u društvu i donošenju političkih odluka, poput Srpske pravoslavne crkve. Reč je, dakle, o tendencijama koje *de facto* jesu u koliziji, ali postoje istovremeno i utiču na prava žena. U skladu sa tim, predmet ovog rada je opis i analiza položaja žena u Srbiji, od perioda real-socijalizma do aktuelnog perioda, sa posebnim osvrtom na radna i reproduktivna prava žena. Zbog dužine posmatranog perioda, u radu neće biti dublje analize konceptata tranzicije/transformacije, niti ukazivanja na druge osobenosti jugoslovenskog sistema, već će se analiza zadržati na pitanjima prava koja su u fokusu ovog rada.

2. TEORIJSKI OKVIR

Položaj žena se ne može posmatrati izdvojeno iz opšteg društveno-ekonomskog konteksta, tj. sistema koji oblikuje ukupne društvene odnose. Za razumevanje specifičnosti položaja žena važno je sagledati mesto roda, koji, zajedno sa klasom, učestvuje kao strukturni element u reprodukciji kapitalističkog sistema. Kapitalizam je suštinski direktno zavistan od rada žena, posebno žena koje su majke i od patrijarhata (Federiči 2013; Federici 2020). Reprodukcijski rad je važna za kapitalizam zbog održanja indirektno tržišno regulisane sfere koju u najvećoj meri čini reproduktivni rad koji se naturalizuje i čini nevidljivim, iako suštinski utiče u proizvodnji viška vrednosti za kapital. Prema najvećem broju istraživanja, žene su i dalje te koje obavljaju gotovo celokupan kućni rad, što ih čini dvostruko opterećenim.

Patrijarhat na makronivou stoga ne može da se posmatra odvojeno od odnosa moći na mikronivou, u privatnoj sferi. Istorijski posmatrano, žene su radna snaga koja je bila primoravana da, sa jedne strane, obavlja sav rad brige i nege dece i zavisnih članova domaćinstva, što je istovremeno žene činilo ranjivijom društvenom grupom koja je morala da pristaje na lošije uslove u sferi plaćenog rada. Kako kaže Marija Babović, „podela na produktivni i reproduktivni rad je uspostavljena klinom koji je u sferu rada zakucao kapitalistički sistem” (Babović, 2020). Drugim rečima, javna i privatna sfera se moraju posmatrati

i analizirati zajedno jer se samo tako dolazi do valjane analize celokupnosti društvenih odnosa.

Više autorki je naglašavalo značaj rodne podele rada u privatnoj sferi, te prirodu ovog rada. Marksističke feministkinje su ukazivale na ideološki veo kojim je reproduktivni rad prekriven, pa se najčešće ni ne predstavlja kao rad već kao „ljubav“ (Federici, 1975; Dalla Costa, James 2005). Reproductivni rad u porodici se vidi ne kao nametnuta društvena uloga, već kao prirodni ženski, biološki impuls koji mora biti zadovoljen. Sa druge strane, reprodukcija roda omogućava održanje niskih troškova radne snage na tržištu rada. Drugim rečima, tržište kažnjava žene jer su potencijalno majke, dok istovremeno omogućava obezvređivanje rada nege i brige na tržištu, koji se tradicionalno predstavlja kao žensko zanimanje. Kroz istoriju, a u pandemijskoj stvarnosti utoliko pre, kapitalistički sistem profitira od patrijarhata održavanjem rodne nejednakosti, tretiranjem žena kao niže klase koja obavlja sav rad za reprodukovanje klase. Taj rad je nevidljiv i nevrednovan.

Upravo zato što se patrijarhat na različite načine manifestuje u javnoj i u privatnoj sferi, važan teorijski doprinos je dala autorka Silvija Volbi koja patrijarhat određuje kao sistem društvenih praksi i struktura u okviru kojih muškarci dominiraju nad ženama (Walby 1990, 20). Volbi izdvaja dve forme patrijarhata, privatnu i javnu. U prvom slučaju, reč je o sferi porodice u kojoj je oblik kontrole nad ženama personalizovan, ali savršeno kompatibilan sa javnim patrijarhatom koji se odnosi na sferu plaćenog rada. Privatni patrijarhat onemogućava ili otežava pristup sferi plaćenog rada (zbog činjenice da se žene bave celokupnom reprodukcijom), dok se u sferi plaćenog rada ta diskriminacija može institucionalizovati (Ibid, 24). Autorka takođe ukazuje i na promene koje su se desile na prelazu iz XIX u XX vek i pomeranje težišta sa privatnog na javni patrijarhat. Ova teorija je značajna za razumevanje položaja žena kako u socijalističkoj Jugoslaviji tako i u savremenoj Srbiji.

U skladu sa ovom teorijom, važno je naglasiti da je položaj žena na tržištu rada izrazito neravnotežan. Za zaposlenost žena je karakteristična rodna segregacija, i horizontalna i vertikalna. To znači da je diskriminacija prisutna i po pitanju tipa aktivnosti koje žene obavljaju, po razlikama u platama, ali i po skoncentrisanosti u manje plaćenim sektorima ekonomije koji često nisu pokriveni sistemom socijalne zaštite i neformalni su. Brojna istraživanja pokazuju da će žene u uslovima smanjenog broja radnih mesta, kao što je to slučaj nakon svake društvene krize, pre dobiti otkaz jer se muškarci još uvek podrazumevaju kao hranitelji porodice. Jedna studija, koja je sprovedena na globalnom nivou 2005. godine, pokazala je da skoro 40% ispitanika smatra da u uslovima ekonomske krize muškarci imaju više prava na zaposlenje od žena, iako je pravo na rad ustavom zagarantovano u mnogim zemljama (European Women's Lobby 2009).

Slom socijalističkog sistema, ali i savremena recesiona kriza, stvorili su stanje društvene krize koja ima poseban uticaj na žene i ženska prava. Različite

ekonomske analize pokazuju da teret rekonceptualizacije globalnog prostora i tzv. strukturno prilagođavanje privrede pada pre svega na pleća radničke klase i žena, kao vulnerabilnije grupe. Amortizacija „šok terapije” neoliberalnih ekonomskih politika išla je upravo preko ovih grupa koje u načelu najviše zavise od razvijenog sistema socijalnih usluga. Tektonske promene sa ciljem podizanja produktivnosti, troškovne konkurentnosti i prilagođavanje promenama uslova na globalnom tržištu rada značile su dalju fleksibilizaciju rada, što je položaj najvećeg dela radništva učinilo dodatno nesigurnim.

Analiza prethodnih društvenih kriza, koju su uradile Galvez i Rodriguez-Modrono, ukazuje na tri ključna istorijska obrasca društvenih kriza. Prvi se odnosi na to da je intenziviranje ženskog rada, kako u privatnoj tako i u javnoj sferi, jedno od „sredstava” za oporavak od krize. Ženski rad se najčešće značajno povećava tokom krize i oporavka. Jedan od razloga je to što je žensko vreme uvek shvaćeno kao fleksibilnije i podložnije promenama, srž strategija preživljavanja porodice, kako na nivou pojedinačnih domaćinstava tako i na državnom nivou budući da se vlada tada povlači iz oblasti socijalne zaštite. Drugi istorijski obrazac je da se nakon svake krize zaposlenost muškaraca uvek brže vrati u pretkrizni nivo, dok ženski rad postaje još nesigurniji. I na kraju, oporavak od krize uključuje regresiju po pitanju nivoa ravnopravnosti koji je postignut u fazi napretka (Galvez, Rodriguez-Modrono 2016).

Na sličan način je sociološkinja Marina Blagojević pisala o konceptu *samožrtvujućeg mikromatrijarhata*, kao jednom od mehanizama dodatne mobilizacije ženskih resursa u periodu društvenih kriza i prevazilaženju istih (a u kontekstu ratova za jugoslovensko nasleđe, sankcija i društveno-ekonomske transformacije, ali i aktuelnog perioda). Reč je o objašnjenju koncentracije ženske moći na mikronivou, kroz zadovoljenje različitih potreba članova porodice, uz mogućnost donošenja odluka u privatnoj sferi. Međutim, upravo zato što je reč o moći koja se paradoksalno odvija kroz žensko žrtvovanje, ovaj privatni, mikromatrijarhat jeste kompatibilan sa javnim patrijarhatom u kom muškarci i dalje donose sve najznačajnije uloge (Blagojević 1994).

3. ŽENA U SOCIJALIZMU – DRUGARICA, RADNICA, MAJKA

Socijalistički period je doneo čitav niz promena na polju ženskih prava i udario temelje za dalju žensku borbu za prava. Klasični marksizam je pitanje nacionalnog i ženskog oslobođenja definisao kao „pitanja” – pitanja koja će biti rešena kroz socijalističku revoluciju koja će u konačnici dovesti do besklasnog društva. I nacionalno i žensko „pitanje” se posmatralo kroz prizmu radničke, klasne borbe, pa se smatralo i da će se razrešiti nakon proleterske revolucije. Uključivanje žena u industrijski rad i njihova ekonomska emancipacija su se videli kao strategije za rešavanje ženskog pitanja, u skladu sa opštom marksističkom teorijom koja je davala primat ekonomskim uslovima.

Međutim, revolucije i uspostavljanje real-socijalističkih režima širom Istočne i Centralne Evrope nisu doveli ni do automatskog rešavanja nacionalnog pitanja, ni do uspostavljanja ravnopravnosti polova. Socijalistički režimi su stoga morali da se dodatno angažuju oko rešavanja statusa žena, a jugoslovenski režim se u određenim aspektima razlikovao u odnosu na druge režime Istočnog bloka. Ravnopravnost polova je bila ustavno zagwarantovana, a brojni zakoni su regulisali neke aspekte ženske egzistencije, pre svega radna i reproduktivna prava.

Napredak na polju ženskih prava je bio utoliko upadljiviji u socijalističkom periodu ukoliko se upoređi sa međuratnim periodom, tj. periodom Kraljevine Jugoslavije. Srpski građanski zakonik, koji je važio tokom čitavog međuratnog perioda, žene je izjednačavao sa maloletnicima i maloumnima, dok su samohrane majke sa vanbračnom decom bile ponižavane tokom čitavog života (Tomšič 1981, 17). Kao što naglašava Vida Tomšič, četvorogodišnje školovanje je bilo obavezno u Kraljevini Jugoslaviji, ali ono do kraja Drugog svetskog rata nije bilo i ostvareno u realnosti. U mnogim krajevima zemlje nije bilo ni učitelja, ni škola, a i tamo gde su bili zadovoljeni ovi uslovi devojčice često nisu školovane zbog patrijarhalnih vrednosti, zbog čega je 1931. godine među muškarcima iznad deset godina starosti bilo 32,2% nepismenih, dok je više od polovine ženske populacije bilo nepismeno – 54,4%. Podaci su još drastičniji kada se u obzir uzmu i regionalne razlike (tako je, primera radi, na Kosovu bilo 93,9% nepismenih žena iznad deset godina starosti, a u Bosni i Hercegovini 84%). Istovremeno je i mogućnost zapošljavanja bila značajno sužena, budući da su neke profesije bile rezervisane samo za muškarce, poput sudstva, dok je u nekim drugim diskriminacija bila zakonski dozvoljena (u medicini) (Ibid, 18). U drugim profesijama su žene primale prosečno između 25% i 30% nižu platu od muškaraca na istim pozicijama, dok je, opet u kontekstu regionalnih razlika, ta razlika nekad išla i do 50% (Božinović 1952, 4). Žene su takođe bile isključene iz naslednog prava, a žena je mogla naslediti muža samo u slučaju ako on nema nijednog muškog srodnika do sedmog kolena, dok su ženska deca bila isključena iz nasleđa u korist sinova (Ibid, 15).

Kako je Komunistička partija bila zabranjena u Kraljevini Jugoslaviji, a članovi/ce i simpatizeri/ke trpeli progon i zatvaranje, njihovo delovanje je mahom bilo izvan zvaničnih tokova, u ilegali. Mnoge mlade socijalistkinje, poput Mitre Mitrović, Vide Tomšič i drugih, još pre početka rata aktivno radile su na širenju socijalističkih ideja, a često upravo onih koje su se ticale ženskog oslobođenja. Tako je već tokom Narodnooslobodilačke borbe, u kojoj je učestvovalo više od sto hiljada žena iz čitave Jugoslavije, polna ravnopravnost postala zagwarantovani politički princip. Još tokom rata su žene bile birane u „organe narodne vlasti”, a na izborima za Ustavotvornu skupštinu učestvovalo je 88% žena (Gudac Dodić 2006, 11). Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije iz 1946. godine garantovao je ravnopravnost polova u svim oblastima državnog, privrednog i društveno-političkog života, a posebno su prepoznata radna prava (jednaka plata za

jednak rad i posebna zaštita na radu), kao i reproduktivna prava (Božinović 1952, 10). Kako navodi istoričarka Vera Gudac Dodić, Ustav nije bio zakonski akt koji je uvodio zakonsku praksu jednakosti izbornih prava muškaraca i žena, već su sama ustavna načela iznikla iz ove prakse (Gudac Dodić 2006, 11).

Opšta emancipacija žena je tako bila shvaćena kao integralni deo radničke emancipacije. Sledeći sovjetski model ubrzane i intenzivne industrijalizacije, svi socijalistički režimi su razvijali pre svega radno intenzivnu i tešku industriju, pa je promovisanje zapošljavanja žena bilo značajno ne samo iz ideoloških, već i iz ekonomskih razloga. Suočavajući se sa manjkom radne snage, socijalistički režimi su organizovali kampanje za seosko stanovništvo, pre svega žena, za rad u industriji. Ova mobilizacija je bila uspešna i za relativno kratko vreme je pokrenula značajne promene, pa je u posleratnom periodu drastično rastao broj zaposlenih žena. Prema Veri Gudac Dodić, od sredine 1950-ih, prosečna stopa zaposlenosti žena je bila viša od prosečne stope zaposlenosti bilo koje druge društvene kategorije (Gudac Dodić 2006, 56). U periodu od 1954. do 1974. prosečna godišnja stopa rasta zapošljavanja žena bila je 6%, dok je stopa rasta ukupnog zapošljavanja u SFRJ bila 4,5% (Tomšič 1981, 91).

Kako naglašava Tomšič, mnoga pitanja koja su ranije bila tretirana kao ženska u periodu socijalističke Jugoslavije postala su opšta društvena pitanja (Ibid, 37). Drugim rečima, u skladu sa opštom marksističkom teorijom, sfera društvenog života koja je ranije bila smatrana privatnom (pre svega porodični podsistem), postala je deo šire društvene organizacije i politički je prepoznata. Budući da je u ovom radu težište na radnim i reproduktivnim pravima žena, treba reći kakva je bila zvanična politika socijalističke Jugoslavije u kontekstu odnosa između sfere plaćenog i reproduktivnog rada, te „mirenja” ženskih produktivnih i reproduktivnih uloga.

Nasuprot savremenoj Srbiji i populacionim politikama koje su važan deo narativa o mestu žene u društvu, SFRJ je imala drugačije koncepte kojim se vodila. „Populaciona politika” nasuprot „planiranju porodice” koncept je koji je prevladao tokom 1980-ih promenom vrednosne paradigme i krizom režima pred njegov slom. Kako je naglasio jedan od vodećih jugoslovenskih demografa Dušan Breznik:

Politika planiranja porodice je jedna stvar, a populaciona politika sasvim druga. Cilj prve počiva više u privatnoj sferi i daje priliku pojedincima da iskoriste svoje pravo da slobodno odlučuju o rađanju, dok socijalne službe treba da obezbede za to neophodne uslove [...] Politika planiranja porodice ne bi trebalo da bude instrument za postizanje demografskih ciljeva [...] Društvo mora da pronađe druge načine da ostvari ciljeve svoje populacione politike bez ograničavanja prava na slobodno odlučivanje o rađanju (Breznik, prema Drezgić 2010, 26).

Drugim rečima, koncept planiranja porodice kreće od pretpostavke da se populaciona pitanja rešavaju kroz opšti društveni i ekonomski razvoj. Populacione politike, sa druge strane, kreću od pretpostavke da opšti razvoj nije dovoljan, te da država mora specifičnim merama da „gađa” problem nataliteta. Prvi princip podrazumeva stvaranje materijalnih uslova u kojim pojedinci i pojedinke mogu slobodno da donose odluku o roditeljstvu; drugi koncept podrazumeva i mere koje mogu biti stimulativne i/ili represivne spram pitanja fertiliteta (poput izmene zakona o abortusu i sl.).

U skladu sa tim, jugoslovenski režim je imao niz fiskalnih, stimulativnih mera koje su pratile princip „planiranja porodice”. Ove mere su obuhvatale dečiji dodatak za prvo dete, porodične dodatke, veće novčane dodatke za decu višeg reda rađanja, plaćeno porodično odsustvo ili neplaćeno uz garanciju povratka na posao. Broj korisnika ustanova za brigu o deci, kao što su jaslalice i vrtići, stalno je rastao tokom čitavog socijalističkog perioda. Prema nekim podacima, 1951. godine je jaslice koristilo 5.160 korisnika, a vrtiće 20.531 (Hadžiomerović 1959, 327). Dečiji dodaci, koji su uvedeni 1951. godine, činili su oko 40% svih rashoda socijalnog rashoda izvršenog 1955. godine (Ibid, 328). Mere za socijalizaciju brige o deci i zavisnim članovima domaćinstva (a u skladu sa marksističkom teorijom) su, dakle, bile predviđene u socijalističkom periodu.

Materinstvo je imalo važan status u socijalističkoj Jugoslaviji. Trudnice nakon četvrtog meseca trudnoće, kao i porodilje sa detetom od 6 do 8 meseci starosti imale su pravo da pređu na lakše poslove, sa punom zaradom, dok im je bio zabranjen noćni i prekovremeni rad, kao i obavljanje težih poslova. Zaposlenje je bilo zagarantovano, tj. otkaz je bio zabranjen osim u slučaju izvršenja krivičnog dela (Božinović 1952, 12).

Kada je reč o drugim reproduktivnim pravima, Jugoslavija je imala jedan od najliberalnijih zakona o abortusu. Abortus je najpre legalizovan 1952. godine, da bi Uredbom iz 1960. ovo pravo bilo još jasnije definisano i učinjeno još dostupnijim. Jugoslavija je, takođe, bila jedna od prvih država koja je reproduktivna prava i slobode ustavno zaštitila. Ustavom iz 1974. godine Jugoslavija je postala jedna od tri zemlje koje su ovo pravo unele u svoj ustav, pravo čoveka da slobodno odlučuje o rađanju – o broju dece i razmacima u rađanju. Uz to je država preuzela na sebe redovno snabdevanje kontraceptivnim sredstvima, kao i edukaciju o kontroli rađanja (koja je ipak bila gotovo nepostojeća) (Drezgić 2010).

Međutim, i pored svih mera koje su imale za cilj opštu žensku emancipaciju, patrijarhat nije bio pobeđen. Država nije uspela da u potpunosti socijalizuje rad brige i nege dece i drugih zavisnih članova domaćinstva, a uključivanje žena u industrijski rad nije automatski rešilo suprotstavljenost javne i privatne sfere. Uključivanje žena u industrijsku proizvodnju i zakonsko prepoznavanje materinstva kao društvene institucije jeste uticalo na promenu porodične strukture i popravljavanje položaja žena u društvu, ali nije uticalo na tradicio-

nalističku vrednosnu orijentaciju koja se odnosila na podelu rodnih uloga u domaćinstvu i odnosa u okviru porodice. Kako kaže Lidija Sklavicki, umesto koncepta „zaposlene žene“, real-socijalistički sistemi su neformalno afirmisali koncept „zaposlene majke“ (Sklevicky 1996). Dvostruko ili trostruko opterećenje žena, u sferi plaćenog i reproduktivnog rada, uticalo je na zadržavanje žena na slabije plaćenim poslovima i istovremeno onemogućilo njihovo veće prisustvo u strukturama koje su imale moć odlučivanja. Višestruka opterećenost žena, kao i veća koncentracija žena u sektorima koji su tradicionalno najviše eksploatisani (poput tekstilne, prehrambene i kožne industrije), uz manju prisutnost na rukovodećim pozicijama, uticali su na položaj žena i nakon raspada Jugoslavije, te na njihov status „gubitnica tranzicije“.

Jedna prelomna tačka su svakako 1990-e godine koje su istovremeno bile period ratova za jugoslovensko nasleđe, međunarodnih sankcija i značajnijih privrednih reformi, što je značilo drastičan pad životnog standarda za celokupno stanovništvo (Lazić 2011). U ovom radu neće biti dužeg opisa osobenosti jugoslovenskog sistema (Lazić 2011), ali je važno reći da su klasne razlike dodatno uticale na to koje će društvene grupe imati veću mogućnost pregovaranja o sopstvenom položaju u vreme krize i sloma sistema. Dodatno, jasna koegzistencija privatnog i javnog patrijarhata uticala je na to da teret biološke i društvene reprodukcije bude najvećim delom na plećima žena, zbog čega je razaranje institucija i, posebno javnog sektora, najviše uticalo na žene, koje su i u mirnodopskom periodu u najvećoj meri zavisile od ovog sektora. Tektonske promene u privredi su bile praćene vrednosnim, ideološkim promenama, te novim pogledom na mesto žene u društvu i učvršćivanje rodnih uloga (Nikolić Ristanović 2008).

Druga prelomna tačka jeste Svetska ekonomska kriza iz 2008. godine, koja je donela nove nivoe pogoršanja položaja radništva i posebno žena u nižim klasama. Savremena recesiona kriza nije pogodila samo Srbiju, ali mesto Srbije u svetskom kapitalističkom sistemu bio je važan faktor koji je uticao na osobenosti „mera strukturnog prilagođavanja“, tzv. mera štednje. Promena narativa o mestu žena u društvu bila je praćena novim legislativnim okvirom koji je sve više razdvajao populacionu od socijalne komponente u planiranju porodice, sa jasnom tendencijom pogoršanja društvenog statusa žena i institucije materinstva (Sekulić 2014).

Budući da je reč o globalnim procesima koji su oblikovali lokalne odgovore (koji jesu i diktirani od strane međunarodnih institucija), u nastavku će najpre biti ukratko opisan uticaj recesione krize na svetskom nivou, a u kontekstu ženskih prava, a potom će biti analiziran uticaj krize na ženska radna i reproduktivna prava u savremenoj Srbiji.

4. UTICAJ SVETSKE EKONOMSKE KRIZE NA ŽENSKA PRAVA U SVETU

„Svi zajedno smo u ovome” izjavio je Dejvid Kameron 2009. godine na konferenciji Konzervativne stranke u Mančesteru (The Guardian 2009). Na sličan način su i drugi politički lideri i mejnstrim ekonomisti govorili o merama strukturnog prilagođavanja, tj. o tzv. merama štednje. Metafora o zajedništvu bila je najčešća uz eufemizam o „stezanju kaiša” kada se govorilo o ovim merama. Međutim, čak i jednostavna analiza mera štednje sprovedenih u poslednjoj dekadi ukazuje na to da, pozajmljujući Kameronovu floskulu, „nismo svi zajedno u ovome”.

Ove mere nisu rodno neutralne – one vrlo jasno disproportionalno pogađaju muškarce i žene. Mehanizmi štednje, poput privatizacije, fleksibilizacije i budžetskih rezova, pogađaju prava žena, dovode do feminizacije siromaštva, produbljuju rodne nejednakosti i podrivaju dosadašnje izborne feminističke borbe. Drugim rečima, žene su uvek bile u prvim redovima onih koje najgora pogađaju kapitalističke krize. Tradicionalno, žene „uskaču” tamo gde se državna pomoć povlači. Svaka od ranije navedenih mera teže pogađa žene – jer su češće korisnice svih javnih usluga, a posebno onih koje se tiču brige o deci, upravo zato što su to mehanizmi socijalizacije rada brige i nege o deci i zavisnim članovima domaćinstva.

U prvom mahu, 2008. godine sa izbijanjem Svetske ekonomske krize, ovaj period je shvaćen kao period krize zapošljavanja muškaraca, budući da su na udaru najpre bili sektori u kojima su dominantni muškarci, poput automobilske i građevinske industrije. Međutim, ignorisanje rodne perspektive se nastavilo i nakon 2010. godine, kada je štednja postala novi konsenzus u globalnoj politici sa ciljem smanjenja javnog duga. Ta rodna dimenzija bi dala adekvatniji uvid u položaj žena i aspekte koji su značajni u kontekstu ekonomskih i društvenih kriza. Ona bi svakako uzela u obzir da je neposredno pred izbijanje Svetske ekonomske krize, 2007. godine, procenat žena koje rade sa nepunim radnim vremenom bio 31,2%, četiri puta veći nego kod muškaraca (European Women’s Lobby 2009, 2). Razlike u platama između muškaraca i žena su postojale i pre početka ekonomske krize. Prosečni platni jaz između muškaraca i žena 2007. godine u državama EU je bio 17,4% na štetu žena, sa ciframa u rasponu od 4,4% u Italiji do 30,3% u Estoniji (Eurostat 2007). U javnom sektoru dominantno rade žene – brojke variraju u zavisnosti od države, ali najčešće je to oko dve trećine (OECD 2015). U tom smislu, one su prve na udaru mera štednje. One su prve koje u procesu restrukturiranja javnog sektora ostaju bez posla, dok ih istovremeno i najviše pogađa zabrana zapošljavanja. Sa druge strane, žene koje već rade u javnom sektoru postaju opterećenije, dok usluge koje se vrše na ovaj način gube na svom kvalitetu.

Analiza koju su sprovveli Ortiz i Kamins (Ortiz, Cummins 2013), koja je obuhvatala 188 zemalja, na osnovu izveštaja MMF-a, pokazuje da su mnoge

vlade koristile i koriste različite strategije „prilagođavanja” koje podrazumevaju: prioritizaciju fiskalne konsolidacije u odnosu na punu zaposlenost, uki-danje ili smanjenje državnih subvencija, smanjenje ili ograničenje ulaganja u javni sektor (zdravstvo, prosveta itd.), povećanje PDV-a, odnosno poreza na potrošnju kod nekih bazičnih proizvoda iz robe široke potrošnje, „racionaliza-ciju” mreža podrške najugroženijima i fleksibilizaciju rada.

Javni sektor ima veoma značanju ulogu u egalitarizaciji rodnih odnosa. To ne znači da je fundamentalni izraz ženskog oslobođenja u onome što država može da pruži, ali uloga države kroz javni sektor jeste važna za izlazak žene iz privatne sfere iz više razloga. Pre svega, javni sektor predstavlja socijalizaciju neplaćenog kućnog rada koji, kako istraživanja pokazuju, i dalje dominantno rade žene. Za sada ne postoji istorijski primer društva u kom je izlazak žena u javnu sferu – pre svega na tržište rada – bio posledica prethodne egalitarizacije u privatnoj sferi u pogledu distribucije reproduktivnog rada. Sa druge strane, javni sektor predstavlja glavni izvor potražnje za plaćenim radom žena.

Upravo zato je važno naglasiti da je smanjenje ili ograničenje ulaganja u javni sektor jedna od najrasprostranjenijih mera „prilagođavanja”. Par godina usmerenosti na spasavanje finansijskog sektora od 2008. godine dovelo je do ogromne dužničke krize. Kako je bilo jasno ko će zapravo otplatiti tu kri-zu i na koga će date mere najviše uticati, iskonstruisan je narativ (od strane MMF-a i Evropske unije) da su krizu zapravo izazvali preveliki javni troškovi. Posledice ove mere su višestruke – sa jedne strane, ona direktno utiče na zapo-slene u javnom sektoru (što su dominantno žene), dok, sa druge, podstiče smanjenje kvaliteta usluga koje se zadovoljavaju ovim putem. Mehanizam štednje jeste usklađen sa konzervativnom vizijom društva u kom su žene uglavnom majke i negovateljice, dok je štednja izgovor za sprovođenje antiradničkog zakonodavstva.

Usluge koje imaju najneposredniji uticaj na sposobnost žena da se uključe na tržište rada su ustanove za brigu o deci i briga o starijim osobama. Privatne alternative, naravno, postoje i koriste se, ali iz samoobjašnjivih razloga nisu dostupne svima. Kada je reč o brizi o starima, većina zemalja EU je pre izbija-nja prethodne krize proširivala ove usluge, mada je razvoj bio neujednačen. Primera radi, u Španiji su po prvi put stariji ljudi koji žive sa svojom decom imali pravo na usluge kućne nege (Rubery 2015). Kriza je, međutim, dovela do zastoja i odlaganja implementacije ovog programa. Premda je zbog stare-nja populacije gotovo svih evropskih zemalja potrebno veće ulaganje u ovakve programe, kriza je dovela do povlačenja države iz ove sfere. Deficit nege stari-jih osoba ima višestruke posledice i njima su najviše pogođene žene. Žene su najpre ugrožene kao korisnice ovih usluga, budući da one imaju duži životni vek. Pored toga, na ovaj način je povećan pritisak na porodicu, kako u smislu finansijske potpore tako i u smislu brige o starim licima, čime se tradicional-no bave žene. Sličan odnos je postojao i prema pitanju brige o deci u Italiji i Španiji. Velika Britanija je smanjila, a zatim delimično obnovila određenu

podršku za brigu o deci, mada je pre reč o subvencijama nego o direktnim davanjima (Isto).

5. STANJE U SRBIJI: OD SOCIJALNE DRŽAVE DO SOCIJALNE MAJKE

Iako su mere štednje sprovedene u čitavoj Evropi i o nekim pravilnostima se može govoriti, ipak postoje određene razlike kada se analiza svede na nivo konkretne društvene realnosti. U tom smislu, položaj koji jedna poluperiferijska država kapitalističkog sistema ima svakako se razlikuje u odnosu na kapitalistički centar. U Srbiji je jedna kriza (tranziciona) zamenjena drugom, ali ipak postoji nekakav kontinuitet – onaj koji se odnosi na menjanje uloge države koja je sve manje redistributivni činilac, a sve više vrhovna instanca za stvaranje „pogodne investicione klime“. Ovakva ekonomska orijentacija podrazumevala je dalju eroziju radničkih prava kroz izmenu radničkog zakonodavstva i sve veću zastupljenost fleksibilnih radnih odnosa uz konzervativne narative o mestu žene u društvu. Mere koje se sprovede najčešće su pod direktnim uticajem međunarodnih političkih i finansijskih organizacija.

Premda se fleksibilizacija predstavlja kao nešto inherentno pozitivno – princip zapošljavanja koji ostavlja više vremena radnicima i radnicama i podrazumeva veću verovatnoću zapošljavanja – u realnosti nije tako. Praksa pokazuje da fleksibilizacija zapravo predstavlja legalizovanje nesigurnih oblika rada i eksploatacije kroz neplaćeni prekovremeni rad, raspoređivanje radnika na različite poslove, noćni rad ili često menjanje smena. Erozija radničkih prava, sa druge strane, posebno ugrožava žene čiji se položaj na tržištu rada dodatno „komplikuje“ budući da su i do sada bile najzastupljenije u kategoriji jeftine radne snage. Ranjive kategorije žena na tržištu rada su: žene nižih kvalifikacija, žene koje su izgubile posao u četrdesetim godinama starosti, mlade žene i žene iz marginalizovanih društvenih grupa (Babović et al. 2010, 34).

Kada je reč o zvaničnim dokumentima i strategijama u pogledu ženskog rada, Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011–2020. ukazuje na niz problema koji se tiču zapošljavanja žena, ali ona sama po sebi ne predstavlja nikakvo rešenje – upravo suprotno (Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011–2020). U strategiji se navodi da je „demografska slika Republike Srbije loša, da natalitet pada, a da nacija stari, kao i da nisu obezbeđeni dovoljni kapaciteti za brigu o deci i starima“, te je u tom smislu potrebno osnivanje sve većeg broja servisa za brigu o zavisnim članovima domaćinstva. Takođe, predviđa se povećanje zaposlenosti u privatnom sektoru zajedno sa smanjenjem zaposlenosti u javnom sektoru, što može uticati na žene i dovesti do povećanja jaza u zaposlenosti između muškaraca i žena. Jasno je kako su ova dva segmenta u koliziji – sa jedne strane, reč je o državnoj strategiji zapošljavanja koja najavljuje rezove i otpuštanja u javnom sektoru, dok istovremeno ukazuje na potre-

bu za ulaganjem u taj isti sektor. Očigledno je, dakle, šta je poruka ove strategije – iako se detektuje problem niskog prirodnog priraštaja, rešenje je zapravo individualizacija tog problema i svaljivanje odgovornosti za reprodukciju na žene koje treba da prihvate i fleksibilne radne aranžmane i brigu o zavisnim članovima domaćinstva u nedostatku javnih servisa na kojima država mora da „prištedi”.

Da je reč isključivo o deklarativnom detektovanju problema jasno se vidi iz segmenta Strategije koji ukazuje na nedovoljnu zastupljenost fleksibilnih oblika rada u Srbiji, te na potrebu za izmenama zakona koji bi ovaj oblik rada učinio „atraktivnijim”. Veća zastupljenost radnog odnosa sa nepunim radnim vremenom ili rad van prostorija poslodavca predstavljaju idealan radni aranžman za žene koje brinu o zavisnim članovima domaćinstva, čime bi se povećala zaposlenost žena i *nataliteta zbog usklađivanja posla i porodičnog života* (Isto). Drugim rečima, fleksibilizacija se predstavlja kao pogodna za žene zbog usklađivanja rada i roditeljstva, što zapravo znači povećanje obima rada za žene, s obzirom na obavljanje kućnog i rada brige o zavisnim članovima domaćinstva. Ideja je, dakle, da se država povuče iz onih sfera koje su ključne za socijalizaciju tog rada, a da žene preuzmu odgovornost za celokupnu reprodukciju. U tom smislu, zaista se može tvrditi da mere štednje dovode do učvršćivanja rodnih uloga jer zahtevaju dodatno mobilisanje ženskih resursa.

Strategija zapošljavanja u Republici Srbiji za period od 2021. do 2026. nastavlja da tek površno detektuje probleme, prepisujući još gore „lekove”. Sa jedne strane, Strategija ukazuje na problem prekarizacije rada, te na sve veći udeo zaposlenih u prekarnim oblicima rada, pre svega na ugovorima na određeno vreme i na privremenim i povremenim poslovima. Kako se kaže, „trećini zaposlenih u Republici Srbiji su uskraćena radna prava i/ili prava iz socijalnog osiguranja, a četvrtina zaposlenih ugrožena je finansijski i materijalno” (Strategija zapošljavanja u Republici Srbiji za period od 2021. do 2026, 20).

Kada je reč o problemu zapošljavanja žena, u Strategiji se navode podaci o nižim vrednostima indeksa rodne ravnopravnosti u odnosu na prosek EU-28, kao i to da je na zajedničkoj listi sa državama članicama EU Republika Srbija na 22. mestu. Međutim, kako se tvrdi, apsolutni i relativni položaj žena je poboljšan u poslednjih pet godina, sa povećanjem stope aktivnosti (za 5.7 p.p) i stope zaposlenosti (za 9.4 p.p). Kao jedan od glavnih uzroka za poboljšanje „performansi žena na tržištu rada” u pogledu aktivnosti i zaposlenosti navode se institucionalne promene, pre svega zakonska izmena o vremenskoj granici za ostvarivanje prava na penziju, kao i uvođenje penala za odlazak u privremenu penziju. Kako se zaključuje u Strategiji, „kontinuirano povećanje starosne granice za odlazak u penziju nesumnjivo je povećalo aktivnost i zaposlenost žena produživši, voljno ili nevoljno, vezanost kohorti starijih žena za tržište rada” (Ibid, 23). Dakle, urušavanje onog dela zakonodavstva koje prepoznaje težinu polnih razlika, ali i društveno konstruisanih uloga oko njih, vidi se kao uzrok poboljšanja položaja žena. Drugim rečima, dalje urušavanje ženskih prava i

pomeranje starosnih granica za penziju, koja najčešće ne zadovoljava uslove dostojanstvenog života, predstavlja se kao rešenje problema diskriminacije žena na tržištu rada i sveukupno lošijeg položaja žena u društvu.

Kada su stvari već na normativnom planu postavljene loše, rezultati svedeni na nivou društvene realnosti ne mogu biti mnogo bolji. U Srbiji, žene sa identičnim radnim sposobnostima kao muškarci (nivo obrazovanja i radno iskustvo u istoj profesiji) primaju zarade koje su u proseku za 11% manje od zarada muških kolega (Avlijaš, Vladislavljević 2013). Analiza je pokazala da ovaj jaz ne postoji zbog stvarnih razlika u znanju ili iskustvu, već da je pre svega posledica vrednovanja „nevidljivih” osobina kod muškaraca i žena na tržištu rada koje se mogu vrednovati kod jedne grupe, a kažnjavati kod druge. Platni jaz je izražen i u javnom (7.5%) i u privatnom sektoru (do 14%).

Budući da problem niskog nataliteta ulazi u zvanične državne strategije, važno je ukazati na pitanje reproduktivnih prava žena, te kakav je status materinstva u Srbiji danas. Iz prve spomenute strategije vidljivo je da se fleksibilni oblici rada promovišu kao pogodni za žene s obzirom na pomenutu „lošu demografsku sliku”. Pretpostavka koja stoji iza toga jeste da bi žene trebalo da se posvete rađanju kao zadatku koji treba da ima za cilj „očuvanje nacije” od demografskog starenja. Ovo, sa druge strane, nikako ne znači pogodan društveni status materinstva. Kada je reč o radu koji obavljaju žene, a pre svega kada je reč o materinstvu, ono se najčešće ni ne posmatra kao rad u koji osoba ulaže svoje resurse, već kao prirodna funkcija i, još važnije, biološka obaveza žene zbog čega poslovi brige o deci najčešće ostaju nevidljivi oblici ženskog rada. Tako je predsednik Srbije, Aleksandar Vučić, predstavljajući nove populacione mere, rekao da je obaveza žena „samo da rađaju” jer „sutra neće biti ljudi ni za Gvozdeni puk” (Južne vesti 2018). Međutim, kratkoročna davanja koja su povećana, za rođenje prvog, drugog i trećeg deteta, sa navodnim ciljem podizanja nataliteta, ne mogu da izmene realnost u kojoj žene žive i donose odluku o rađanju, budući da su ove populacione mere praćene daljim ukidanjem sigurnog zaposlenja. Sama populaciona politika u biti je antifeministička, jer je osnovni cilj rođenje što većeg broja dece, a samo rađanje se nameće kao dužnost, bez uzimanja u obzir materijalne realnosti u kojoj žene žive i njihovih interesa.

Ove agresivne pronatalitetne mere jesu u direktnoj vezi sa merama štednje, iako se stvara iluzija da se ženama koje rađaju nešto „poklanja”. Prema Zakonu o finansijskoj podršci porodici sa decom, koji je stupio na snagu malo nakon predstavljanja novih populacionih mera 2018. godine, a koji je klasičan izraz mera štednje, žene moraju imati povezan radni staž u trajanju od 18 meseci kako bi ostvarile pravo na porodiljsku nadoknadu. To znači da se plata deli sa 18, umesto sa 12, što ionako male zarade čini još mizernijim. Žene, međutim, daleko češće rade na nesigurnim radnim mestima – volontiraju, ili rade na crno godinama, pa je ovih vezanih 18 meseci nemoguće ostvariti. Upravo zato se Inicijativa Mame su zakon posebno bavila iskustvima žena koje su godinama radile neprijavljene ili su volontirale u javnim službama, pa samim tim nisu

stekle mogućnost dobijanja pristojnih ili dostojanstvenih porodijskih nadoknada (koje su neretko bile ispod 1.000 dinara (RTS 2018)). Još važnije, upravo su žene u dvadesetim i tridesetim godinama one koje na razgovorima za posao dobijaju pitanja o planovima koji se odnose na planiranje porodice. Prema istraživanju Poverenice za ravnopravnost i zaštitu od diskriminacije, poslodavac će pre ponuditi posao muškarcu nego ženi. Ovo istraživanje pokazuje da se sa tvrdnjom „Ženama se na razgovoru za posao postavlja pitanje o rađanju, deci i planiranju porodice” slaže 96% poslodavaca, 87% zaposlenih i 91% nezaposlenih (Poverenica za zaštitu ravnopravnosti 2019).

Navodno povećanje jednokratne pomoći za rođenje dece, međutim, neće rešiti problem smanjenja ulaganja u usluge vezane za brigu o deci. Sve manja ulaganja u državne vrtiće i smanjenje broja mesta za decu doveli su i do povećanja cene u državnim vrtićima, ali i do povećanja broja privatnih vrtića, čija je cena na mesečnom nivou često veća od minimalne mesečne zarade. Ovakva situacija primorava veliki broj žena da se oslanja na „baka servis”, odnosno međugeneracijsku solidarnost ili neformalno tržište starateljskog rada, ali ujedno dovodi i do retradicionalizacije rodnih uloga, budući da veliki broj žena biva primoran da se vrati tradicionalnim ulogama u domaćinstvu. Ovo posebno dolazi do izražaja u slučaju „novopečenih” majki – ukoliko su nezaposlene imaju daleko manje šanse da upišu dete u vrtić, jer zbog smanjenih kapaciteta tamo najčešće primaju decu sa oba zaposlena roditelja. Sa druge strane, žena nije u stanju da traži posao ukoliko dete nije u vrtiću. Ovde je posebno vidljiv prelazak sa koncepta „socijalne države” na koncept „socijalne majke”.

Opšta nesigurnost kao posledica prekarizacije rada utiče na reproduktivna prava žena, na šta populacione politike „ne ciljaju”, upravo zato što su odvojene od socijalne komponente. Sa povećanjem ugovora na određeno i *part-time* poslova, kao i agencijskih oblika rada, povećava se i nesigurnost rada za trudnice i uopšte žene koje žele da budu majke. Ugovor o povremenim i privremenim poslovima i Ugovor o delu ne garantuje uslove rada jednake onim koji reguliše Ugovor o radu. Istekom ovih ugovora trudnica može ostati bez posla. Slično je i sa Ugovorom na određeno vreme, s tim što, prema njegovim odredbama, ukoliko dođe do isteka tokom trajanja porodijskog odsustva žena ne sme biti otpuštena do povratka na posao. Situacija, međutim, nije mnogo bolja ni sa Ugovorom o radu, kada je reč o regulisanju prava trudnica. Premda član 187. predviđa da za vreme „trudnoće, porodijskog odsustva, odsustva radi nege deteta i odsustva radi posebne nege deteta” poslodavac ne može da zaposlenoj ženi otkáže ugovor o radu, uveden je novi član 179, koji poništava prethodno pomenuti. Naime, ovaj član predviđa mogućnost otkazivanja ugovora o radu ukoliko postoji neki od otkaznih razloga kao što su: ako radnik ili radnica ne ostvaruje rezultate rada ili nema potrebnih znanja i veština ili sposobnost za obavljanje poslova na kojima radi, ako nesavesno ili nemarno izvršava radne obaveze itd. Osim što je jasno da su ova dva člana neusaglašena, problem je i u

mogućoj samovolji poslodavca koja bi uistinu mogla da bude još jedan otkazni razlog pomenutog člana (Zakon o radu 2014).

Napad na sisteme zdravstvene zaštite predstavlja strukturni osnov mera štednje i višestruko pogađa žene. Sa jedne strane, one su dominantno zaposlene u zdravstvenom sektoru (u Srbiji je oko 78% žena u ovom sektoru (N1 2021)); otpuštanja, nemogućnost dobijanja specijalizacije ili zabrana zapošljavanja njih posebno pogađa. Sa druge strane, zdravstvena nega, a posebno reproduktivna zdravstvena nega, ključna je za žensku emancipaciju. Međutim, ne samo da se i u sistemu zdravstvene zaštite abortus plaća (nešto manje u odnosu na privatni sektor, ali se plaća), već su i rutinski ginekološki pregledi postali mit jer žene vrlo često ne mogu mesecima da dobiju slobodan termin za pregled. Uz to, u sveopštoj moralnoj panici koja se stvara kroz agresivnu pronatalitetnu propagandu, koja žene predstavlja kao mašine za rađanje budućih vojnika, odnošenje prema ženama je vrlo često nehumano, i u slučaju prekida trudnoće, ali i u slučaju rutinskih ginekoloških pregleda.

Dodatan problem u vezi sa ostvarivanjem reproduktivnih prava u Republici Srbiji jeste „tihan rat“ koji se vodi protiv prava na abortus poslednjih nekoliko godina, a koji je ideološki, a često i finansijski, potpomognut od religijske desnice iz SAD. Reč je o senzacionalističkom predstavljanju abortusa u Srbiji, uz fabrikaciju broja izvršenih abortusa u odnosu na broj rođene dece na godišnjem nivou, uz sve češće vođenje debate o tome da li je uopšte reč o ljudskom pravu koje treba biti zagarantovano. Iako Republika Srbija zakon o pravu na abortus zasniva na jugoslovenskom zakonu iz 1977. godine, problem je u tome što ovo pitanje postaje težište „kulturnog rata“ koji može imati snažan mobilizacijski potencijal i kojim se trguje zarad zadovoljenja trenutnih političkih potreba i interesa. Razloga za zabrinutost stoga ima, posebno ukoliko se uzme u obzir globalni trend kriminalizacije abortusa. Pravo na abortus je regulisano članom 63. Ustava Republike Srbije i glasi ovako: „Svako ima pravo da slobodno odluči o rađanju dece. Republika Srbija podstiče roditelje da se odluče na rađanje dece i pomaže im u tome“ (Ustav Republike Srbije 2006). Upravo zato što ovo pravo nije definisano dovoljno jasno (pa se govori da svako ima pravo da odluči o rađanju dece, iako su samo žene te koje imaju biološke mogućnosti za to i samo one moraju biti u mogućnosti da donose odluku o sopstvenom telu i reprodukciji), a uz to se i eksplicitno govori o „podsticanju rađanja“, problem može biti u nivoima interpretacije i kako ovi detalji mogu biti tumačeni u skladu sa trenutnim političkim potrebama.

Sličan problem postoji i u slučaju Prednacrta Građanskog zakonika koji sadrži član 22. u kom se kaže da „začeto dete, pod pretpostavkom da će se živo roditi, smatra se kao rođeno, u pogledu prava koja bi imalo da je rođeno, a u obimu koji utvrđuje poseban zakon“ (Prednacrt Građanskog zakonika Republike Srbije). Iako je ovde reč o regulisanju imovinskih prava, problem opet može biti u nivoima interpretacije, ukoliko uzmemo u obzir da se govori o pravima začetog a nerođenog deteta.

I kada je reč o drugim aspektima ženskih prava, situacija nije mnogo pozitivnija. Prema poslednjem Indeksu rodne ravnopravnosti iz 2018, Srbija je i dalje zemlja izraženih rodnih nejednakosti u svim posmatranim domenima: radu, materijalnom položaju, vremenu, znanju, moći, zdravlju (Babović 2018). Budući da je indeks rodne ravnopravnosti alat koji se koristi u zemljama Evropske unije, kao i zemljama koje su kandidati za članstvo, važno je reći da su dobijeni rezultati pokazali da su nejednakosti znatno izraženije nego što je to prosek za EU. Jedna od glavnih osa nejednakosti odnosi se na obrazovanje – rodna segregacija se ovde uspostavlja vrlo rano i nastavlja se kasnije na tržištu rada, što je vrlo značajno i za kontekst ovog istraživanja.

Nejednakosti su takođe vidljive u sferi moći, jer iako je politička participacija, u smislu političke reprezentacije žena veća u odnosu na prethodne periode (te je sada, prema podacima Eurostat-a, oko 46%), u domenu raspodele ekonomske i socijalne moći nema mnogo pomaka (i istovremeno se postavlja pitanje da li su politike za koje se bore žene u parlamentu istovremeno i feminističke, odnosno na strani žena). U domenu materijalnih resursa, nejednakosti se očituju u nejednakim platama muškaraca i žena. U obzir treba uzeti i druge nivoe opresije, poput pripadnosti nekoj manjinskoj, marginalizovanoj etničkoj grupi – kakav je slučaj sa Romkinjama, primera radi, što predstavlja dodatni rizik za izloženost siromaštvu. Indeks rodne ravnopravnosti pokazuje da nejednakosti ima i u domenu vremena, odnosno (nejednakog) vremena koje muškarci i žene troše na rad u domaćinstvu i brigu o porodici, a koji se najčešće oduzima od njihovog slobodnog vremena.

Ovakvo opšte stanje dodatno doprinosi rasprostranjenosti muškog nasilja nad ženama, jer žene imaju manje društvene moći i mogućnosti da pregovaraju o sopstvenom položaju. Erozija ženskih prava, uz hegemoniju konzervativnog narativa o mestu žene u društvu, dovodi do aktivne relativizacije nasilja nad ženama i kontinuirane nekažnjivosti ovog zločina. U dokumentu u kom Komitet za eliminisanje diskriminacije žena daje opštu preporuku broj 35 navodi se da je legislativni okvir koji reguliše muško nasilje nad ženama nepostojeće, neodgovarajuće ili se u realnosti nedovoljno sprovodi u mnogim državama. Neadekvatnost zakonskog okvira, koji bi trebalo da radi na eliminisanju svih oblika nasilja nad ženama, često se pravda u ime tradicije, religije, ali i značajnog smanjenja javne potrošnje usled mera štednje (CEDAW 2017). Reč je o odsustvu političke volje da se nasilje nad ženama vidi kao prioritetan problem u situaciji krize kada se resursi preusmeravaju na „hitnije” potrebe. Međutim, nasilje nad ženama u Srbiji jeste hitan problem. U poslednjoj deceniji ubijeno je najmanje 340 žena od strane partnera ili člana porodice, dok se više od četvrtine tih žena obraćalo institucijama ovim povodom, ali njihovi pozivi u pomoć se nisu čuli (Autonomni ženski centar 2020). Na godišnjem nivou u Srbiji bude ubijeno između 30 i 40 žena u porodično-partnerskom kontekstu.

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Prethodne dekade svetske istorije koje su bile obeležene brojnim društvenim promenama – i u kvalitativnom i u kvantitativnom smislu – dovode u pitanje klasično shvatanje koncepta „krize“, kao vremenski i smisaono omeđenog perioda. Umesto toga, čini se da je jedina izvesnost u savremenom svetu postala upravo kriza. Ne čudi onda što je kao reč godine po Kolinsovom rečniku bila *permakriza*.

Upravo zato se treba podsetiti nečega što je rekla francuska filozofkinja i feministička autorka, Simon de Bovoar: „Nikada ne zaboravite je dovoljna jedna politička, ekonomska ili religijska kriza da dovede u pitanje prava žena. Ona nikada neće biti stečena. Morate biti oprezne ceo život“ (Claudine 2009). Iskustvo različitih društvenih kriza pokazuje upravo ove tendencije. Iako se krize i društveni slomovi dešavaju oni nikada nisu izolovani, niti se tako mogu posmatrati, već u kontekstu dugotrajnijih procesa koji, u slučaju žena i ženskih prava, konstruišu dominantne rodne režime. Rizici i aktivnosti žena i muškaraca su u ovim periodima različiti, što je istovremeno i uslovljeno, ali i učvršćuje postojeće nejednakosti.

Budući da se govori o *permakrizi*, postavlja se pitanje šta nauka može i treba u analizi takve društvene realnosti. Ukoliko se govori o permanentnoj krizi, onda je pitanje da li je potreban novi termin da opiše stare tendencije koje su ranije u istoriji političke misli već bile opisane. Ako je reč pre o osobini, nego o trenutnom stanju sistema, onda se treba vratiti na one teorijske klasike – pre svega marksističke misli – koji ukazuju na nestabilnost kao odliku koja je inherentna kapitalističkom sistemu, uz jednu bitnu nadogradnju ovih teorijskih sistema. Budući da sada postoji dovoljno empirijskih dokaza koji pokazuju kako određena dešavanja utiču na žene, ključno je da u analizi društvene stvarnosti uvek postoji i feministička perspektiva koja će ukazivati na uticaje sistema u slučaju jedne polovine populacije. Ostaje, takođe, i pitanje kakvu ulogu naučnice i naučnici imaju u takvoj konstelaciji i koji su realni dometi u rešavanju problema i donošenju pravednijih javnih politika.

LITERATURA

Avlijaš, Sonja, Vladislavljević, Marko. 2013. „Gender Pay Gap in the Western Balkan Countries: Evidence from Serbia, Montenegro and Macedonia“. Beograd: Fondacija za razvoj ekonomske nauke.

Babović, Marija. 2009. „Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003–2007“. *Porodice u komparativnoj perspektivi*. Beograd: ISIFF.

- Blagojević, Marina. 1995. „Svakodnevnica iz ženske perspekti ve: samožrtvovanje i beg u privatnost”. *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: ISIFF.
- Božinović, Neda. 1952. *Položaj žene u FNRJ*. Beograd: Izdanje Saveznog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije.
- Božinović, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Feministička '94 i Žene u crnom.
- Drezgić, Rada. 2010. *Bela kuga među 'Srbima'*. Beograd: IFDT.
- European Women's Lobby. 2009. *Women, the Financial and Economic Crisis – the Urgency of a Gender Perspective*. Available at: https://www.womenlobby.org/IMG/pdf/statement_financial_crisis__EN_10_09_09_en.pdf, accessed 10.11.2022.
- Eurostat. 2017. *Gender pay gap*. Dostupno na: [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Gender_pay_gap,_2007_\(1\)_\(%25_difference_between_average_gross_hourly_earnings_of_male_and_female_employees,_as_%25_of_male_gross_earnings,_unadjusted_form\).PNG&oldid=26152](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Gender_pay_gap,_2007_(1)_(%25_difference_between_average_gross_hourly_earnings_of_male_and_female_employees,_as_%25_of_male_gross_earnings,_unadjusted_form).PNG&oldid=26152), accessed 10.11.2022.
- Federiči, Silvija. 2013. *Kaliban i veštica – žene, telo i prvobitna akumulacija*. Zrenjanin: Burevesnik.
- Federici, Silvia. 2020. *Beyond the Periphery of the Skin: Rethinking, Remaking, and Reclaiming the Body in Contemporary Capitalism*. New York: Kairos.
- Gálvez, Lina, Rodríguez-Modroño, Paula. 2016. “A Gender Analysis of the Great Recession and 'Austericide' in Spain”. *Revista Crítica de Ciências Sociais*, no. 111.
- Gudac-Dodić, Vera. 2006. *Žena u socijalizmu*. Beograd: INIS.
- Hadžiomerović, Hasan. 1959. *Ekonomija ženskog rada i položaj žene u društvu*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Južne vesti. 2018. *Vučić kao premijer u Nišu kritikovao porodilje, kao predsednik moli žene da rađaju*. Dostupno na: <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Vucic-kao-premier-u-Nisu-kritikovao-porodilje-kao-predsednik-moli-zene-da-radaju.sr.html>
- Komitet za eliminisanje diskriminacije žena. 2017. *Opšta preporuka br. 35 o rodno-zasnovanom nasilju nad ženama, ažuriranje Opšte preporuke br. 19*. Dostupno na: https://www.ljudskaprava.gov.rs/sites/default/files/dokument_file/preporuka_35_sedow_srb.pdf, pristupljeno 11.8.2021.
- Lazić, Mladen; Cvejić, Slobodan. 2004. „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije”. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISIFF.
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Monteil, Claudine. 2009. *Simone De Beauvoir: Modernité et engagement*. France: L' Harmattan.
- Nikolić-Ristanović, Vesna. 2008. *Preživeti tranziciju*. Beograd: JP Službeni glasnik.

- Ortiz, Isabel, Cummins, Matthew. 2013. *The Age of Austerity: A Review of Public Expenditures and Adjustment Measures in 181 Countries, Initiative for Policy Dialogue and the South Centre Working Papers*. New York/Genève: Initiative for Policy Dialogue and the South Centre
- Poverenica za zaštitu ravnopravnosti. 2019. *Diskriminacija na tržištu rada*. Dostupno na: <http://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2020/01/diskriminacija-na-trzistu-rada-FINAL.pdf>, pristupljeno 11.8.2021.
- RTS. 2018. *Manje para za porodilje, da li je rešenje minimalac za majke?* Dostupno na: <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3254175/manje-para-za-porodilje-da-li-je-reenje-minimalac-za-majke.html>, pristupljeno 11.8.2021.
- Rubery, Jill. 2014. "From 'Women and Recession' to 'Women and Austerity': A Framework for Analysis". Maria Karamessini and Jill Rubery (eds.), *Women and Austerity*. Croydon: Routledge, 17–36.
- Sekulić, Nada. 2014. „Društveni status materinstva sa poseb nim osvrtom na Srbiju danas”. *Sociologija*, br. 4, vol. LVI. Beograd: ISIFF, 401–424.
- Tomšić, Vida. 1981. *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*. Beograd: Novinsko-izdavačka radna organizacija Jugoslovenska stvarnost – OOUR Jugoslovenski pregled.

ZVANIČNA DOKUMENTA

Zakon o radu: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_radu.html

Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011–2020: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2011/37/1>

Prednacrt Građanskog zakonika Republike Srbije: https://www.paragraf.rs/nacrti_i_predlozi/280519-prednacrt-gradjanskog-zakonika-republike-srbije.html

Strategija zapošljavanja u Republici Srbiji za period od 2021. do 2026: https://www.nsz.gov.rs/live/digitalAssets/15/15855_strategija_zaposljavanja_u_rs_2021-2026.pdf

Ustav Republike Srbije: https://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html